

Бровко Н. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, теорії держави і права
та державного будівництва

Білоцерківського національного аграрного університету

ВПЛИВ МОВНОГО ПИТАННЯ НА ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню закономірностей історичного процесу формування правосвідомості автохтонного населення українських земель. Особливу увагу автор приділяє питанням, пов'язаним із визначенням природи, сутності та закономірностей цього процесу та впливу на нього мовного питання як взаємопов'язаним філософсько-правовим категоріям та суспільно-соціальним явищам. У статті окреслюються подальші напрями державної мовної політики у галузі правового виховання як головного засобу формування суспільної та індивідуальної правосвідомості.

Ключові слова: автохтонне населення, мова права, мовна особистість, мовна політика, мовна свідомість, правосвідомість, русифікаційний процес, юридична лінгвістика.

Постановка проблеми. Однією з головних особливостей наукового дослідження історичного процесу формування правосвідомості автохтонного населення українських земель та історії України взагалі є те, що останнім часом ці питання дедалі частіше набувають політичного значення.

Певними політичними колами, здебільшого закордонними, для виправдання своїх амбіційних та далеко не мирних планів у відношенні до України настирливо нав'язується світовому співтовариству так звана наукова концепція, згідно з якою українського народу ніколи не існувало, у нього не було предків на своїй землі, не було й ніякого права та відповідно й правосвідомості, не було й ніякої української мови, а була давня слов'янська, не було писемності та освіти, а отже, ніякої державності він не заслуговує.

Аналітичний огляд наукових праць та публікацій показує, що порушені нами питання були пред метом дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких слід відзначити С. Алексєєва, Р. Байніязова, А. Гетьмана, І. Гобозова, Ю. Грошового, О. Данильяна, О. Дзьобаня, В. Желтова, Д. Керімова, М. Костицького, Н. Костицьку-Кушакову, Й. Маковея, В. Малахова, О. Москалюка, В. Нерсесянца, Н. Паніну, О. Потякіна, П. Рабінювича, В. Сальнікова, В. Сташиса, В. Тація, Ю. Тихонравова, П. Толочка, С. Ханєєва, В. Хмелька, Б. Чміля, В. Шишкіна та інших.

Незважаючи на значну кількість публікацій, питання, пов'язані з визначенням природи, сутності та закономірностей генези процесу формування правосвідомості та впливу на цей процес мовного питання як взаємопов'язані філософсько-правові категорії та суспільно-соціальні явища досі лишаються малодослідженими. Зокрема, залишається чимало прогалин у дослідженні механізмів збереження української мови, її використання як впливового фактору формування правосвідомості як індивіда, так і вітчизняного суспільства в цілому.

Мета статті – на підставі аналітичного дослідження світової та вітчизняної духовно-історичної та філософсько-правової спадщини з питань генези формування засад правосвідомості

та впливу на цей процес мови як загальнолюдської цінності визначити орієнтири їх застосування та подальшого розвитку у правотворчій та правозастосовній діяльності демократичної, правової та соціальної Української держави.

Основу джерельної бази дослідження склали історичні пам'ятки філософії та права, праці видатних зарубіжних і вітчизняних філософів і правознавців, які увійшли до золотого фонду світової наукової думки у галузі філософії, права, мовознавства та педагогічно-виховної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правосвідомість – це, насамперед, наявність у людини усвідомлення того, що вона має законне право на здійснення або виконання певних дій, здатна вирішувати проблеми та конфлікти з правової точки зору, може приймати юридично правильне рішення, розуміє, як вжити необхідних заходів, щоб уникнути проблем, знає, як і де знайти інформацію про закон, коли і як отримати відповідну юридичну допомогу, впевнена, що за допомогою права вирішить проблеми, які постали перед нею, визнає та вірить в силу правосуддя.

Як вважає Ю. Калиновський, позитивними характеристиками у етноментальному підґрунті правосвідомості українського суспільства є такі: цілісність свідомості, стихійна гармонія, висока краса побуту, глибока вроджена логічність думки, високі культурні цінності, гуманізм і тонке етичне почуття, прагнення до справедливості. До негативних констант правосвідомості українського суспільства слід віднести низький рівень політико-правового виховання, непослідовність у обстоюванні своїх прав, *слабкість національно-державницького інстинкту*, відсутність єдності в українській еліті щодо форм і методів розбудови незалежної держави [1, с. 380].

Наукова концепція, за якою українського народу ніколи не існувало, у нього не було предків на своїй землі, не було ані власної мови, ані писаного права й правосвідомості, ґрунтується, зокрема, на імперсько-архаїчному постулаті, за яким існувала не українська, а давньослов'янська держава, культурною та політичною правонаступницею якої стало Московське царство. Навіть стале словосполучення «Київська Русь» нині зникає з наукових робіт і шкільних підручників Російської Федерації. Його замінює позбавлений географічних прив'язок до Києва, що опинився за кордоном держави, термін «Давньоруська держава».

Не існувало також й української мови, а була давня слов'янська, не було й писемності до приїзду Кирила та Мефодія та ніякої освіти до прийняття християнства, оскільки в давньоруській писемності термін «школа» вперше трапляється лише у 1382 році [3, с. 7]. Не існувало також і ніякого права, тож і ніякої правосвідомості.

Однак історичні розвідки вказують на протилежне. По-перше, як писав видатний український історик І. Огієнко, українська

династія занесла з півдня на північ і свою державну назву Русь, а спільність держави зробила цю назву спільною для півночі й півдня вже в давнину. Русь — це була тільки державна назва, до того, можливо, й не своя, політичний термін, спільний спочатку на Сході для Півдня й Півночі, але головно для Півдня, а не термін якоїсь племінної чи мовної спільноти [2, с. 43].

По-друге, праці вітчизняних істориків та мовознавців, зокрема професора С. Смал-Стоцького, підтверджують, що не було якоїсь спільної мови *руської* чи *праруської*, не було центру (спільного) або колиски східних слов'ян на середньому Дніпрі [2, с. 43].

Факти також свідчать про те, що в автохтонного населення, яке проживало на території сучасної України, писемність існувала задовго до прийняття християнства, а просвітителів Кирила і Мефодія «Бог послав для винайдення» не писемності, а абетки [4, с. 712]. За свідченням арабських мандрівників Х ст., слов'яни вже читали і писали, користуючись якимись знаками — руськими письменами, що підтверджено договорами руських з греками за 912, 915 і 971 роки. Тексти цих договорів збереглися у нашій та в грецькій історіях. Як вважають лінгвісти, укладені вони грецькою і прадавньою руською мовами [5, с. 169].

По-третє, існувала й законодавча система як ознака державності українського народу. Хоча вона на перших етапах свого розвитку ґрунтувалась на звичаях та традиціях автохтонного населення, однак на відміну від звичаєвих неписаних законів додержавних людських угруповань з прадавніх часів мала ознаки примусу, тобто була такою, що потребувала свідомого її визнання індивідом та підкорення його сваволі інтересам суспільства.

Е. Аренс зауважує, що право живе в часі, воно розвивається водночас із окремим індивідом, народом, людством, воно втручається в усі суспільні потреби, воно видозмінюється згідно з віком, філософськими концепціями, ступенем освіти, звичаями, з усією сукупністю особливостей фізичної, розумової і моральної організації окремих осіб і народів [6, с. 67].

Потреба у кодифікації положень звичаєвого права Київської Русі стала нагальною з утвердженням монархічної влади київських князів на її території. Так, перші згадки про писані закони на Русі — «Устав і закон руський» — відносять до 911 та 944 рр. — часу походів Олега та Ігоря на Константинополь, тобто набагато раніше від хрещення Русі (988–989 рр.).

Н. Полонська-Василенко пише, що «Руський Закон» виявляється як добре опрацьоване, самобутнє законодавство, яке карає за злочин проти особи, власності, яке знає тестаменти. Тогочасна система українського права відповідає вже розвиненому суспільству. Це свідчить про те, що в Україні-Русі законодавство існувало ще до «Руської Правди» [7, с. 250].

Дослідники історії вітчизняного права зазначають, що положення договорів, князівських указів та уроків формувались під значним впливом *філософсько-правових концепцій* грецьких античних філософів та римських правників, до яких слід віднести повагу до життя, здоров'я, гідності та недоторканності особи; захист права особи на власність від неправомірних зазіхань; призначення покарання на підставі обґрунтованого судового рішення; справедливості покарання за вчинене правопорушення [8, с. 114].

До того ж виникає слушне запитання до ідеологів незнання існування та функціонування української мови як засобу спілкування автохтонної української нації. Якщо такої мови ніколи не було, то навіщо тоді російська імперська влада приклала стільки зусиль для її заборони?

Російських історик та публіцист О. Тверський наводить далеко не повний перелік таких заходів: у 1622 році — наказ царя Михайла з подання московського патріарха Філарета спалити в державі всі примірники надрукованого в Україні «Учительного Євангелія» К. Ставровського; у 1690 році — засудження й анафема Собору РПЦ; у 1720 році — указ Петра I про заборону книгодрукування українською мовою і про вилучення українських текстів з церковних книг; у 1729 році — наказ Петра II переписати російською мовою всі українські тексти указів і розпоряджень; у 1763 році — указ Катерини II про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії; у 1775 році — руйнування Запорізької Січі та закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляриях; у 1824 році — шкільна реформа міністра просвіти О. Шишкова (який був генерал-ад'ютантом Олександра I), за якою викладання у школах має бути лише російською мовою; у 1832 році — реорганізація освіти на Правобережній Україні на загальноімперських засадах із переведенням на російську мову навчання; у 1847 році — розгром Кирило-Мефодіївського братства і посилення переслідування української мови та культури; у 1863 році — Валувський циркуляр про заборону давати цензурний дозвіл на друкування україномовної духовної і популярної освітньої літератури: «<...>ніякої окремої малоросійської мови не було і бути не може<...>»; у 1870 році — роз'яснення міністра освіти Росії Д. Толстого про те, що «кінцевою метою освіти всіх іногородців незаперечно повинно бути обрусіння»; Емський указ Олександра II (1876 року) про заборону друкування та ввозу з-за кордону будь-якої україномовної літератури, а також про заборону українських сценічних вистав і друкування українських текстів під нотами, тобто народних пісень, заборону викладання у народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою; у 1884 році — заборона Олександром III українських театральних вистав у всіх малоросійських губерніях та заборона вживання української мови в офіційних установах, а також заборона хрещення українськими іменами; у 1892 році — заборона перекладати книжки українською мовою з російської.

З 1911 року утиски української мови та культури продовжуються, про що свідчить прийняття постанови VII-го дворянського з'їзду в Москві про винятково російськомовну освіту й неприпустимість вживання інших мов у школах Росії, а також заборона відзначати 100-річний ювілей Тараса Шевченка у 1914 році і указ Миколи II про заборону української преси.

1914–1916 роки ознаменувались кампаніями щодо русифікації Західної України та заборонаю українського слова й освіти. У 1926 році — лист Й. Сталіна тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У з санкцією на боротьбу проти національного ухилу, початок переслідування діячів українізації; у 1938 році — постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік і областей» та відповідна постанова РНК УРСР ЦК КП(б) У; у 1947 році — операція «Вісла», розселення частини українців з етнічних українських земель «урозсип» між поляками у Західній Польщі для прискорення їхнього ополячення.

У 1960–1980 роках відбулось масове закриття українських шкіл у Польщі та Румунії; у 1973 році — заборона відзначати ювілей твору І. Котляревського «Енеїда». У 1989 році — постанова ЦК КПРС про законодавче закріплення російської мови як загальнодержавної; прийняття Верховною Радою СРСР Закону

«Про мови народів СРСР» у 1990 році, де російській мові надався статус офіційної [9].

Ю. Шевельов пише, що стан української мови до 1990 року був результатом русифікаційних процесів, проте ситуація була результатом не інтерференції в умовах офіційного білінгвізму, а фактичного переслідування української мови. Тоталітарна влада до цілої низки різноманітних царських заборон української мови додала контроль над структурою мови і втручання у її внутрішні закони. Радянська влада забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а замість них пропугує інші, тобто ближчі до російських або живцем перенесені з російської мови [10, с. 264].

Однак українська мова, попри тотальні переслідування, вижила, як вижила й правосвідомість українців, яка на протигагу соціалістичній ідеї знецінення родинних відносин та примату державних інтересів над особистими ґрунтується на шанобливому ставленні до старших, турботі про родинний достаток, оцінці людини за результатами її дії, а не вмінням проголошувати утопічні ідеї, повазі до звичаїв, традицій, релігійних переконань, суспільної моралі та культурних надбань нації.

Зусилля, спрямовані на збереження та поширення застосування української мови у всіх сферах життєдіяльності суспільства набули нового імпульсу після поновлення Української державності. Зокрема, у ідеологічно оновленому вітчизняному суспільстві почало формуватися філософсько-правове розуміння рідної мови та культури народу, пошани до його історичного минулого, національних традицій, а також звичаїв як складників *національної правосвідомості* – сукупності соціальних, економічних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, у яких виявляються особливості життєдіяльності націй та етносів [11, с. 5–6].

До обігу увійшли нові сучасні філософсько-правові концепції розуміння взаємозв'язку мови особистості та її правосвідомості, а саме:

- *мовна особистість*, яка, на думку Л. Паламар, не є частково-аспектним корелятом особистості і взагалі, яким є права, економічна чи етична особистість. Мовна особистість – це значно повніше поняття, ніж особистість. Це комплекс протиріч між стабільністю й змінністю, стійкістю мотиваційних передумов і здатністю піддаватися зовнішнім впливам і взаємовпливам [12, с. 2-3];

- *мовна свідомість*. Як пише П. Селігей, плекати мовну свідомість – означає виховувати такого мовця, який не просто добре знає норми, а й неухильно дотримується їх, говорить правильно не тому, що хтось примушує, а тому, що інакше не може, свідомо прагне до мовного самовдосконалення, має поняття як про мовні права, так і про мовні обов'язки, сповідує ціннісне ставлення до мови, яке перетворилося на тверде переконання й зумовлює всю його мовну поведінку. Мовна свідомість має стати окремим напрямом державної мовної політики й важливим соціальним завданням середньої та вищої школи, оскільки не закладається природою, не успадковується генетично від батьків, а виникає під впливом культурного середовища як складова частина соціалізації людини і як наслідок соціальної взаємодії [13, с. 179];

- *мова права*, яка, за визначенням професора Ю. Шепеля, є цілісною комунікативно-галузевою підсистемою літературної мови з певним набором характерних лінгвостилістичних

і структурно-жанрових ознак, зумовлених специфікою правової сфери та комунікативно-професійними потребами в ній [14, с. 87].

О. Балинська, дотримуючись канонів вербального біхевіоризму, зазначає, що мовлення (як і мовлення права) спрямоване на трансформацію слухача (читача) у таку особистість, якою він не був до того, як до нього звернулися. Саме тому мовлення права виявляється на просто системою знаків і сигналів, текстом чи говорінням, а формою публічної поведінки, системою, що налагоджує тривалі, стійкі правовідносини у соціумі [15, с. 330].

Ю. Шепель пише, що наприкінці минулого століття з'являється навіть нова самостійна наукова галузь, яка втілює міждисциплінарний підхід до вивчення складного феномену мови права, розробляє власний науково-теоретичний і методичний апарат, спрямований на фундаментальне системне дослідження мовних явищ і процесів у юридичній сфері, засоби й інструменти ефективної правової комунікації, — юридична лінгвістика. Її методологічний інструментарій складається з широкого спектру традиційних та інноваційних методів і робочих прийомів (аналіз і синтез, інтеграція і диференціація; текстологічний, етимологічний, історичний, порівняльно-історичний, системний підходи; тезаурування, тлумачення, моделювання, стилістичний експеримент, компонентний, дистрибутивний, трансформаційний, статистичний, опозиційний, зіставно-типологічний, культурно-історична інтерпретація, ретроспективний аналіз та реконструкція тощо) [14, с. 87–88].

Отже, викладені у статі матеріали дозволяють окреслити подальші напрями державної мовної політики у галузі правового виховання як головного засобу формування суспільної та індивідуальної правосвідомості. Назвемо ці напрями:

- забезпечення оптимального функціонування української мови в галузях виховної, навчальної та освітньої діяльності, а також у процесах правотворення та правозастосування;

- сприяння науково-дослідницькій діяльності з питань визначення та запровадження форм та методів юридичної лінгвістики у практику формування правосвідомості *особистості* як повноправної та відповідальної учасниці життєдіяльних процесів у демократичному, правовому та соціальному суспільстві;

- проведення активної просвітницької роботи із використанням сучасних інформаційних технологій з метою висвітлення інтеграційної функції мови як визначального фактора зміцнення державності та економічного розвитку нашої країни, а також важливого чинника забезпечення збереження культурної, релігійно-моральної та духовної самобутності громадян України всіх національностей, які належать до історично сформованої соціальної спільноти – українського народу.

Висновки. Протягом усього періоду генези соціуму безпосередній вплив на визначення загальноновизначаних життєвих цінностей мали релігійні догми та ідеологічні установки, моральні та правові норми, які визначали сприйняті спільнотою цілі та інтереси її життєдіяльності, її суспільну та індивідуальну правосвідомість. Вони формувались під впливом філософсько-правових, морально-етичних, ментально-традиційних та мовно-лінгвістичних факторів, які відобразились у пам'ятках культури та права, працях видатних філософів, правників, психологів, педагогів, вихователів, представників інших галузей наукової думки.

У умовах суверенітету й незалежності України мова титульної нації (українська мова) є гарантом державності, духовного

багатства й усвідомлюється як найважливіша складова частина філософсько-правового феномену національної гідності, як соціально значущий фактор правосвідомості індивіда та і соціуму у цілому.

Характерними ознаками правосвідомості як філософської категорії та правового і соціального феномену є наявність специфічної онтології, аксіології її дослідження, а також власної системи понять і категорій, яка формується під впливом як загальних мовних правил, так і специфічних методів юридичної лінгвістики.

Державна мовна політика у галузі правового виховання як головного засобу формування суспільної та індивідуальної правосвідомості повинна, з одного боку, сприяти інтеграційній функції мови титульної нації як визначальному фактору зміцнення державності та економічного розвитку країни, а з іншого – забезпечувати збереження культурної, релігійно-моральної та духовної самобутності громадян України всіх національностей, які належать до історично сформованої соціальної спільноти – українського народу.

Література:

1. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія: дис. канд. юрид. наук: 12.00.12 «Філософія права». Харків, 2010. 438 с.
2. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови: наша культура і наука. Київ, 2001. 440 с.
3. Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. Київ, 1995. 292 с.
4. Історія української культури: в 5 т. / ред. рада: В.А. Смолій та ін. Київ: Наукова думка, 2001. Т. 2. 1135 с.
5. Лепеха Т.В. Українознавство: навч. посібник. Київ, 2005. 376 с.
6. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: лекции. Часть общая: в 2 т. Т. 1. Москва: Наука, 1994. 389 с.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т.1. Київ: Либідь, 1993. 640 с.
8. Колос М.І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття): у 2 т. Т. 1. Київ: Острог, 2011. 448 с.
9. Тверской А. Как рассеянцы на протяжении 400 лет пытались уничтожить украинцев. URL: <http://censuru.net/23430-aleksandr-tverskoj-kak-rassejancy-na-protivazhenii-400-let-pytalas-unichtozhit-ukraincev.html>.
10. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. Київ: Сучасність, 1987. 296 с.
11. Керницька Т.В. Виховання національно-патріотичних цінностей – пріоритетне завдання виховної системи: методичні рекомендації / МОН України: Навчально-методичний центр професійно-технічної освіти у Дніпропетровській області. Дніпропетровськ, 2015. 34 с.

12. Паламар Л.М. Функціонально-комунікативний принцип формування мовної особистості: автореф. дис. докт. пед. наук: 13.00.02 «Теорія і методика навчання: українська мова». Київ, 1997. 45 с.
13. Селігей П.О. Про виховання мовної свідомості. Мовознавство. 2010. № 2–3. С. 176–193.
14. Шепель Ю.О., Шкурко О.В. Мова права як окремий стильовий різновид української й російської літературної мови та юридичного дискурсу: збірник наукових праць / за ред. Ю.О. Шепеля. Т. 9. Дніпропетровськ, 2016. С. 87–95.
15. Балинська О.М. Вербально-біхевіористська рефлексія правового виховання. Науковий вісник ЛДУВС. Львів, 2008. № 2. С. 325–337.

Бровко Н. И. Влияние языкового вопроса на исторический процесс формирования правосознания украинцев

Аннотация. Статья посвящена исследованию закономерностей исторического процесса формирования правосознания автохтонного населения украинских земель. Особое внимание автор уделяет вопросам, связанным с определением природы, сущности и закономерностей этого процесса и влиянию на него языкового вопроса как взаимосвязанным философско-правовым категориям и общественно-социальным явлениям. В статье определяются дальнейшие направления государственной языковой политики в области правового воспитания как главного средства формирования общественного и индивидуального правосознания.

Ключевые слова: автохтонное население, язык права, языковая личность, языковая политика, языковое сознание, правосознание, русификационный процесс, юридическая лингвистика.

Brovko N. The influence of the linguistic question on the historical process of forming the legal consciousness of Ukrainians

Summary. The article is devoted to the study of the regularities of the historical process of forming the legal consciousness of the autochthonous population of Ukrainian lands. The author pays particular attention to issues related to the definition of nature, the nature and laws of this process and the influence on it of the language issue, as interconnected philosophical and legal categories and socio-social phenomena. The article outlines further directions of the state language policy, in particular, in the field of legal education as the main means of forming the social and individual legal consciousness.

Key words: autochthonous population, language of law, linguistic personality, language policy, linguistic consciousness, legal consciousness, Russification process, legal linguistics.